"פועלים יהודים אשר מסביבות ארפה"

התיישבותם ופעילותם של בני העדה האורפלית בראשון לציון

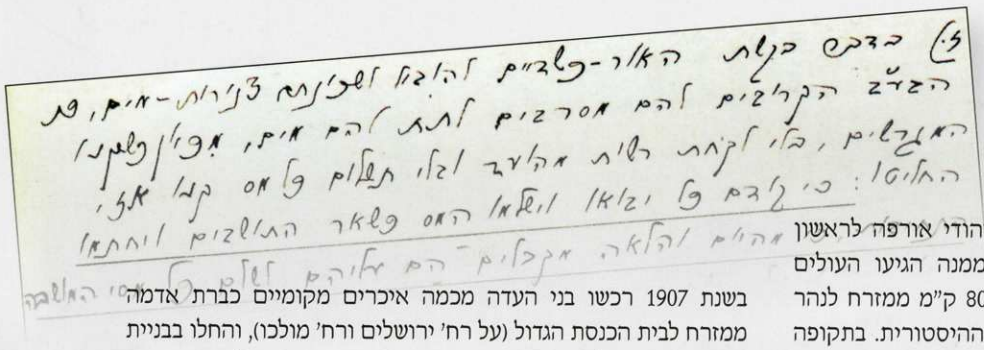
דליה גרפי

פועלים ביקב, ביניהם אורפלים ותימנים, 1924 (בארכיון ציון סלאי [סולימן] לוי-גוטמן, "מבט מעבר לים", יד לעזרא)

כמו בכל שנה באו גם היום אל המושבה מירושלים פועלים יהודים מערביים אשר מסביבות "ארפה" בארם־צובה, לעבוד ביקב במשך הבצירה, המה באים עם נשיהם ובניהם ומתישבים בסכות במגרש אשר שם בית העם ובמשך עבודתם גם נשיהם ובנותיהם מוצאים להם עבודה ביתית אצל התושבים, ואחרי הבציר נוסעים שוב ירושלימה. **בשנה זו עבדו פה כ־40 משפחות** (א"מ פרימן, ספר היובל לקורות המושבה ראשון לציון, ב, ירושלים תרע"ג, עמ' 119–120).

דליה גרפי היא תלמידת מחקר במחלקה ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת בר־אילן ומדריכה ותחקירנית במוזיאון ראשון־לציון.

דיון הוועד בבקשת "האור כשדים" (אורפלים) לצינור מים, תרע"ח (1918)

כך תיאר אהרון מרדכי פרימן את בואם של יהודי אורפה לראשון לציון בקיץ תרס"ט (1909). העיר אורפה, שממנה הגיעו העולים לארץ ישראל, שוכנת בדרום מזרח תורכיה, כ־80 ק"מ ממזרח לנהר פרת, וזוהתה באופן מסורתי עם "אור כשדים" ההיסטורית. בתקופה ההלניסטית נודעה בשם אדסה. רוב תושביה היהודים עסקו בחנוונות, במסחר זעיר וברוכלות, ודיברו ערבית ותורכית הדומה במקצת לכורדית. על פי עדותו של ישראל בן יוסף בנימין ("בנימין השני"), נמצאו בעיר באמצע המאה הי"ט "מאה וחמישים משפחות יהודים ומצבם טוב מאד" (מסעי ישראל, ליק תרי"ט, עמ' 16).

תלאות ראשונות בירושלים

ראשוני העולים מאורפה הגיעו לירושלים בשלהי המאה הי"ט, וקבוצות נוספות הגיעו בשנות ה־30 וה־40 של המאה הכ'. אחרוני העולים הגיעו בשנת 1948, עם הקמת המדינה. מיד בהגיעם לירושלים החלו העולים לעסוק בגיבוש ארגונם העדתי, ותיקנו תקנות שסייעו בידם לנהל את ענייניהם הציבוריים. התקנות נגעו לבית הכנסת העדתי, לקבורה, לשחיטה, למוסדות חינוך, לעזרה לעניים ועוד.

מרבית בני העדה התיישבו בירושלים בשכונת נחלת ציון, ובה אף הקימו בית כנסת ראשון. ואולם מצבם הכלכלי בירושלים לא היה קל, כפי שעולה מעדויות שונות:

לרוב הם נושאים סבל ועובדי כל עבודה קשה בבנינים וכדומה, מפתם חסכו לחמם ויקימו להם איש בית פח קטנה אשר בה חיו [...] **אך למרבה הצער, לא תמה כוס יסוריהם של הפרסים והאורפלים האביונים, בבתי הפח. בקיץ תרס"ח פרצה שריפה נוראה שכילתה בתים רבים** [...] **וכך נשארו ימים ושבועות ללא קורת גג ממש, עד שהקימו שוב את מעונותיהם הדלים**

(חבצלת, "בארץ הקודש", י"ד בתמוז תרס"ח).

כך דיווח א"מ לונץ שנה מאוחר יותר:

האורפאים באו לפה [ל]עה"ק כשבע שנים, מפני גודל הלחץ והדחק שסבלו במדינתם, ופה התחילו לעבוד בכל עבודה כי כולם אנשים בריאים וחזקים, וכמעט כולם רכשו להם בתי אבן קטנים ויתאחדו לקהלה קטנה (א"מ לונץ, לוח ארץ ישראל, תרס"ט, עמ' 29).

בשנות ה־30 תיאר הסופר הירושלמי פנחס גרייבסקי את האורפלים כעדה חרוצה, שאנשיה אינם נרתעים מעבודה קשה ואינם נופלים למעמסה על הציבור: "[הם] מהוים שדרה של אנשים עמלים המסתפקים במועט ושמחים בחלקם" (פ' גרייבסקי, זכרון לחובבים הראשונים, יד, ירושלים תרפ"ט). תכונות אלו באו לידי ביטוי גם במפגשם עם בני ראשון לציון.

מן העיר למושבה: התיישבות האורפלים בראשון־לציון

ראשון העולים מאורפה שהגיע לראשון לציון היה יצחק סולימן. הוא הגיע למושבה בשנת 1902, בהיותו בן 15. סולימן עבד ביקב ומאוחר יותר הצטרפו אליו גם אמו וארבעת אחיו. מרבית המשפחות האורפליות שהגיעו למושבה עשו זאת מטעמי פרנסה, תוך שאיפה לחולל שינוי באורח חייהם. בתחילה התגוררו בחצרות האיכרים, ברפתות ובמחסנים, אך עם התרחבות המשפחות והגעת משפחות נוספות (דוגמת משפחות באשר, מזרחי, מימון, בן אהרון אורפלי וניסים), החלה להתעורר סוגיית מגורי הקבע.

בשנת 1907 רכשו בני העדה מכמה איכרים מקומיים כברת אדמה ממזרח לבית הכנסת הגדול (על רח' ירושלים ורח' מולכו), והחלו בבניית בתים מחומר ומלבנים שיצרו בעצמם. בגרעינה המקורי של השכונה נבנו כשישה בתים, ולאחר מכן נבנו בה בתים גם בידי משפחות מתורכיה, מסוריה, מלבנון, ממצרים ומן הקווקז. בשכונה אמנם לא היה רב רשמי, אולם במשך 35 שנה שימש עובדיה סולימן (1895-1975) גבאי בית הכנסת, וניהל גם את החברה קדישא של העדה. בשנות ה־30 של המאה הכ' הוקם "ועד הכללי לעדת התימנים והספרדים בראשון לציון", שטיפל גם בענייניה הדתיים והתרבותיים של העדה האורפלית. היקב, שהיה מקום הריכוז הגדול לפועלים יהודים במושבה, שימש אבן שואבת וכור היתוך לפועלים בני כל העדות, ומלבדו הציעה המושבה לבני העדה תעסוקה גם בשמירה, בבניין, בסבלות, במסחר ובחקלאות. עם חלוף השנים נטלו בני העדה במושבה חלק מרכזי גם בהגנה עליה, ורבים מבני הדור השני והשלישי הצטרפו לימים לשורות ההגנה, האצ"ל והלח"י.

על הרושם שעשו האורפלים על החברה הוותיקה במושבה, ניתן ללמוד מדברי דב חביב לובמן: "האורפלים הם רחבי כתפים וחזקי שכם, פועלים ובנאים מצויינים ומסוגלים לכל עבודה קשה. בעבודת היקב הם תופשים את המקום החשוב ביותר" (ד"ח לובמן, ראשון לציון, תרפ"ט, עמ' 68). גם הסופר נחום גוטמן עמד על היותם עובדים חסונים ומסורים:

אנחנו נתקנאנו בכָּתֶפים, האורפלים הענקיים, טובי הלב, בעלי הזקנים המסלסלים. כתפים להם כמו ספסלים, ושרירים ברגליהם כאילו חתולים רצים להם מתחת לעורם [...] **הם פושטים זרועות חזקות לעגלה, מרימים מתוכה בתנופה סלים עמוסים, ומריקים אותם לתוך לע הטחנה הרעבה** (נ' גוטמן, החפש הגדול או תעלומת הארגזים, תל אביב 2000, עמ' 100).

יכולותיהם הפיזיות זיכו אותם בתגמול כספי הולם, ושכרם דמה לשכר הפועלים האשכנזים במושבה, שהיה גבוה משכר הפועלים התימנים והערבים.

דת, דיור ותשתיות: בין איכרים לעולים

יחסי הגומלין שהתפתחו בין האורפלים לאשכנזים בראשון לציון היו כל הנראה מיוחדים במינם, ושונים למדי מן היחסים שהתפתחו בין האיכרים לבין קבוצות שוליים נוספות במושבות. "היחסים היו ממש משפחתיים", כפי שהעיד אחד מבני משפחת סולימן, ולא הייתה כל אפליה או התנכרות. אמנם, למרות זאת "לא תמיד הסתכלו בני משפחת האיכר בעין יפה על הדיירים החדשים", אך במקרים רבים נוצרו יחסים קרובים בין העולים ואיכרי המושבה. כך, למשל, משפחות דוגמת פוחצ'בסקי והלל ביקשו לקרב את בני עדות המזרח ואת האורפלים וקשרו עמם קשרי ידידות חמים, וגם יחסה הלבבי של משפחת אוסטשינסקי לבני העדה הועלה על נס. בין השאר סיפקה המשפחה למשפחות העולים מים ואפשרה להם שימוש קבוע בתנור המשפחתי.

היחסים שבין בני העדה לאיכרים קיבלו גם ביטויים נוספים: האורפלים, שהיו שומרי מסורת, התמודדו עם השאלה היכן ילמדו ילדיהם והיכן יתפללו, ואת סוגיית התפילה פתרו במשותף עם יתר פועלי היקב: בימות החול ניתנה להם רשות להתפלל בבית הכנסת של

צדוק ב

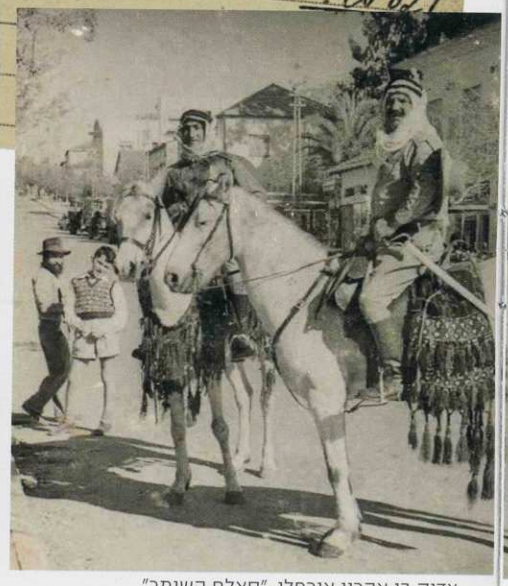
אישור על העברת השטח לבנין בית כנסת מא' מרכוס לאורפלים (1910)

משפחת בן אהרון באורפה, ראשית המאה הכ'

משה שמעון מזרחי, פועל ושומר אורפלי ביקב

צדוק בן אהרון אורפלי, "סאלח השומר"

הפועלים ב"מנין ראשון", ובימי שבת וחג התפללו ב"תלמוד תורה" שהקצה האיכר פרימן בשטחו. למרות זאת, לנוכח הצורך בבית תפילה עדתי קיבלו האורפלים במתנה בשנת 1910 מגרש מהאיכר אברהם מרכוס, לשם מטרה זו. ילדיהם למדו בתחילה בחדר התימני, ומאוחר יותר הצטרפו אחדים מהם גם לתלמוד תורה של חברת "נצח ישראל". עם השלמת בניין בית הכנסת האורפלי גובש במקום "בית אולפנה", שתכנית הלימודים בו הייתה זהה לזו שבחדר התימני. רק במחצית שנות ה־20 של המאה הכ' הצטרפו ילדי העולים לבית הספר המקומי (לימים בית ספר "חביב").

ואולם, על אף יחסה החיובי הבסיסי של חברת הרוב האשכנזית כלפי האורפלים, חייהם במושבה האשכנזית לא היו תמיד קלים. כך למשל, בשנת 1918 ביקשו ראשי העדה מוועד המושבה להעביר צינורות מים לשכונתם, לאחר שנתקלו בסירוב מצד אחדים משכניהם האשכנזים. אלא שוועד המושבה סירב למלא אחר בקשתם, משום שלטענתו רכשו את מגרשיהם מאחורי גבו וללא אישורו. עוד טען הוועד כי לא שילמו את תשלומי המסים כנדרש, והתנה את חיבורם למערכת המים רק אם "יבואו וישלמו המס כשאר התושבים ויחתמו התחיבות, כי מהיום והלאה, מקבלים הם עליהם לשלם כל מסי המושבה".

ביולי 1915 פרסם הוועד הודעת אזהרה "כי כל בני המושבה מקטן ועד גדול תימנים ואורפלים יזהרו שלא להיכנס ברשות היחיד לקחת ענבים וחושבים זה כהפקר כי מעתה יענש העובר בעונש הכי קשה" (פרטי כל 49, 19.7.1915). הוועד היה גם אחראי לאישור שטרות קנייה ומכירה של קרקעות המושבה. שטר כזה נחתם בשנת תר"פ (1920) בין יצחק מרקוביץ לבין סולימן האורפלי, עם העברת 4.5 דונמים (תמורת 30 לא"י לדונם) לצורך הקמת שכונת האורפלים, ובו' באב תר"ף התבקש הוועד לאשר את שטר המכירה של מרקוביץ לפועלים יצחק, אברהם, עובדיה וישראל סולימן, מזרחי משה וניסים, אפרים באשר ושלום רחבי. העובדה שהאורפלים יזמו ורכשו באופן עצמאי את האדמות בעבור שכונתם, הוסיפה לרחשי הכבוד וההערכה של בני המושבה אליהם. מעט לפני מלחמת העולם הראשונה, ככל הנראה, זכו האורפלים למעמד של תושבי קבע במושבה.

■ ■ ■

כמו בני עדות אחרות, התקשו גם האורפלים בשנותיהם הראשונות בארץ להפנים את הנורמות שהותוו בארץ ושהתבססו על ערכים מודרניים ועל אורח חיים שלא הכירו בארצות מוצאם. חיי האישה האורפלית התנהלו בתחילה בעיקר במרחב הפרטי־ביתי, ורק לאחר כמה עשרות שנים ניכר שינוי של ממש באורח חייה, משהורגש הצורך בסיוע בפרנסת המשפחה. למרקם היחסים המיוחד בתוך המשפחה המורחבת היה בוודאי משקל לא מבוטל בהתמודדותם היום־יומית הקשה של האורפלים עם חיי היום־יום במושבה. גם קשריהם החברתיים־תרבותיים עם הפועלים התימנים, הקווקזים ועם יתר בני העדה הספרדית, שנשענו על תרבות, שפה ודפוסי חשיבה דומים במידה זו או אחרת, סייעו בידם. עם תושבי הכפרים הערביים אבו חד'ר ואבו ריזק, ששכנו מדרום ומדרום־מזרח לראשון לציון, קיימו האורפלים קשרים ידידותיים וקשרי מסחר, וערבים מוואדי רובין, דרומית־מערבית למושבה, גידלו על אדמתם ירקות בעבור האורפלים. גם ערביי רמלה, לוד וסרפנד אל חרב קיימו עמם קשרי עבודה ומסחר, ואולם דווקא אלו היו לצנינים בעיני איכרי המושבה, שיחסם לערבים היה על פי רוב מתנשא ומבטל. בין כך ובין כך הפכו האורפלים לחלק טבעי מנופה האנושי, התרבותי והקהילתי של המושבה.

המאמר מבוסס בין השאר על תיעוד בעל פה של צוות "אלבום המשפחות" בארכיון ראשון־לציון.
התמונות והמסמכים מאוסף מוזיאון ראשון־לציון.